

सहा ठिपकेः लुइ ब्रेलची कथा

ले: जेनिफर ब्रायंट

चित्र: बोरिस कुलिकोव्ह

मराठीत: प्रभाकर नानावटी

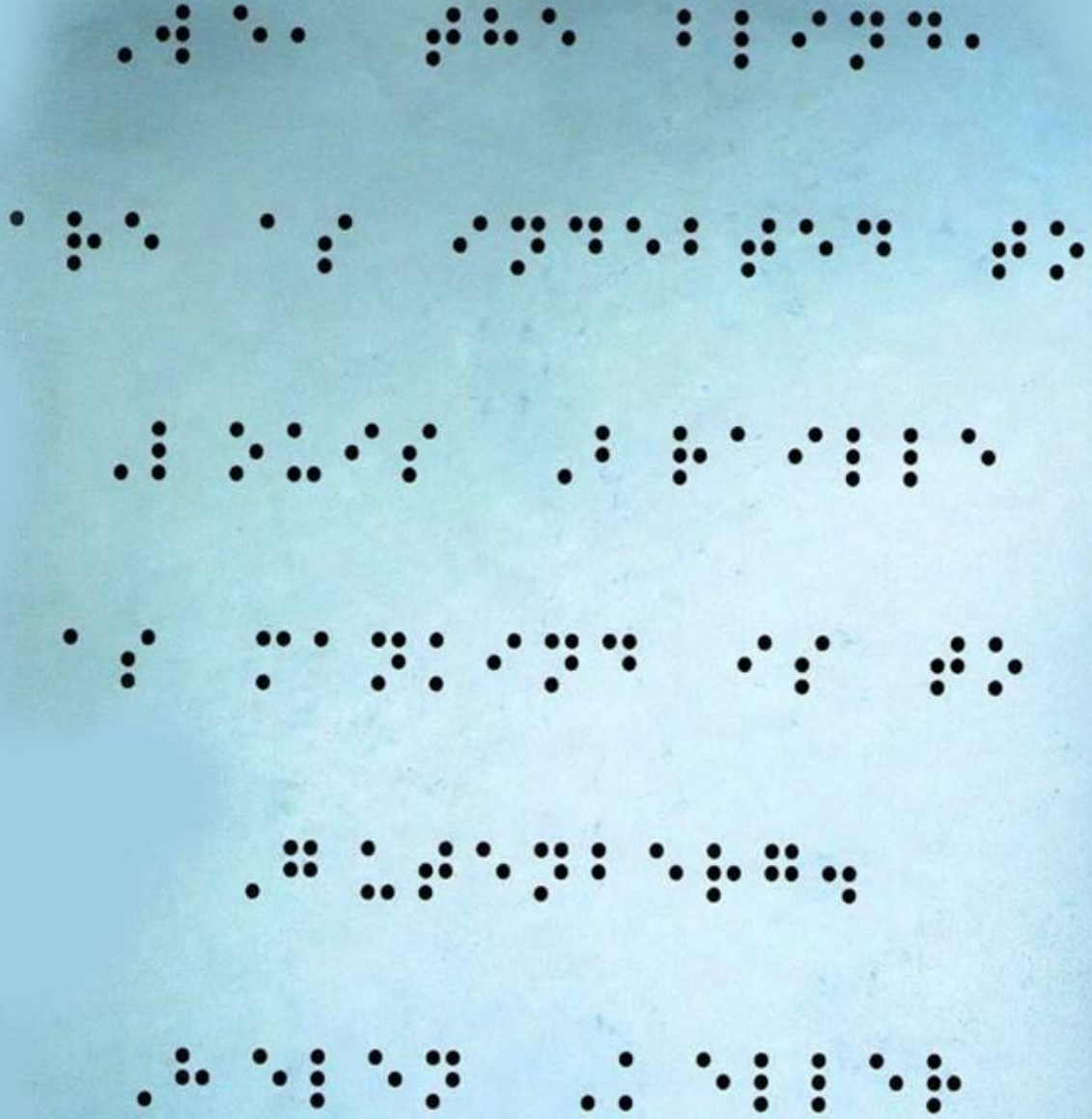

लुइ ब्रेल पाच वर्षाचा असताना त्याला काहीही दिसेनासे झाले.
तो डोळ्यांनी आंधळा झाला होता. तो फार हुषार होता.
इतरांसारखे आपलेही आयुष्य असावे असे त्याला वाटत होते.
वाचनाचे त्याला फार वेड.

पॅरिसच्या अंधशाळेतसुद्धा आंधळ्या लुइसाठी पुस्तकं नव्हती.
म्हणूनच आंधळ्यांना केवळ बोटाच्या स्पर्शाने ओळखता येईल
असे इंग्रजी बाराखडीतील सर्व अक्षरांची केवळ सहा ठिपके
वापरून रचना केली. अशा प्रकारच्या क्रांतीकारी रचनेचा वापर
जगभरातील सर्व नेत्रहीन अजूनही करत आहेत.

प्रेरणादायी व्यक्तिमत्त्वाची ही कथा जेनिफर ब्रायंट या लेखिकेने
सांगितले आहे. व त्यासाठीचे पूरक चित्र बोरिस कुलिकोव्ह
यानी काढले आहेत. नेत्रहीनांच्या आयुष्यात प्रकाश किरण आणू
शकणारी ही कथा जगभरातील अनेकांना शिकण्यासाठी प्रवृत्त
करत आहे.

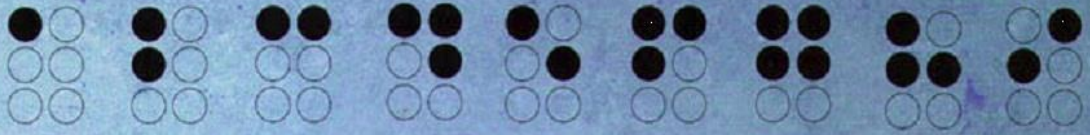

ज्या प्रकारे मानव जात मुद्रण यंत्र शोधणाऱ्या गुटेन्बर्ग ला
ऋणी असल्याप्रमाणे आम्ही सर्व अंध लुइ ब्रेलचे चिरऋणी
आहेत.

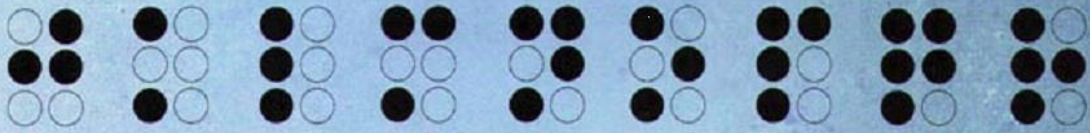
- हेलन केलर

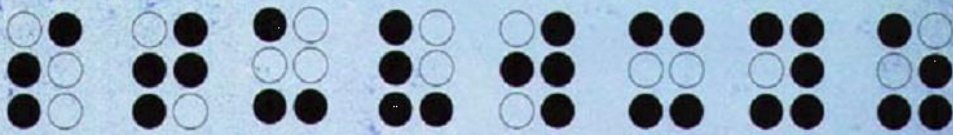
लुइ ब्रेलची बाराखडी

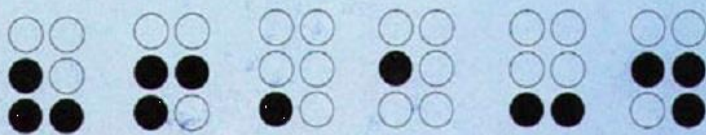
a b c d e f g h i

j k l m n o p q r

s t u v w x y z

? ! ' , - .

capital

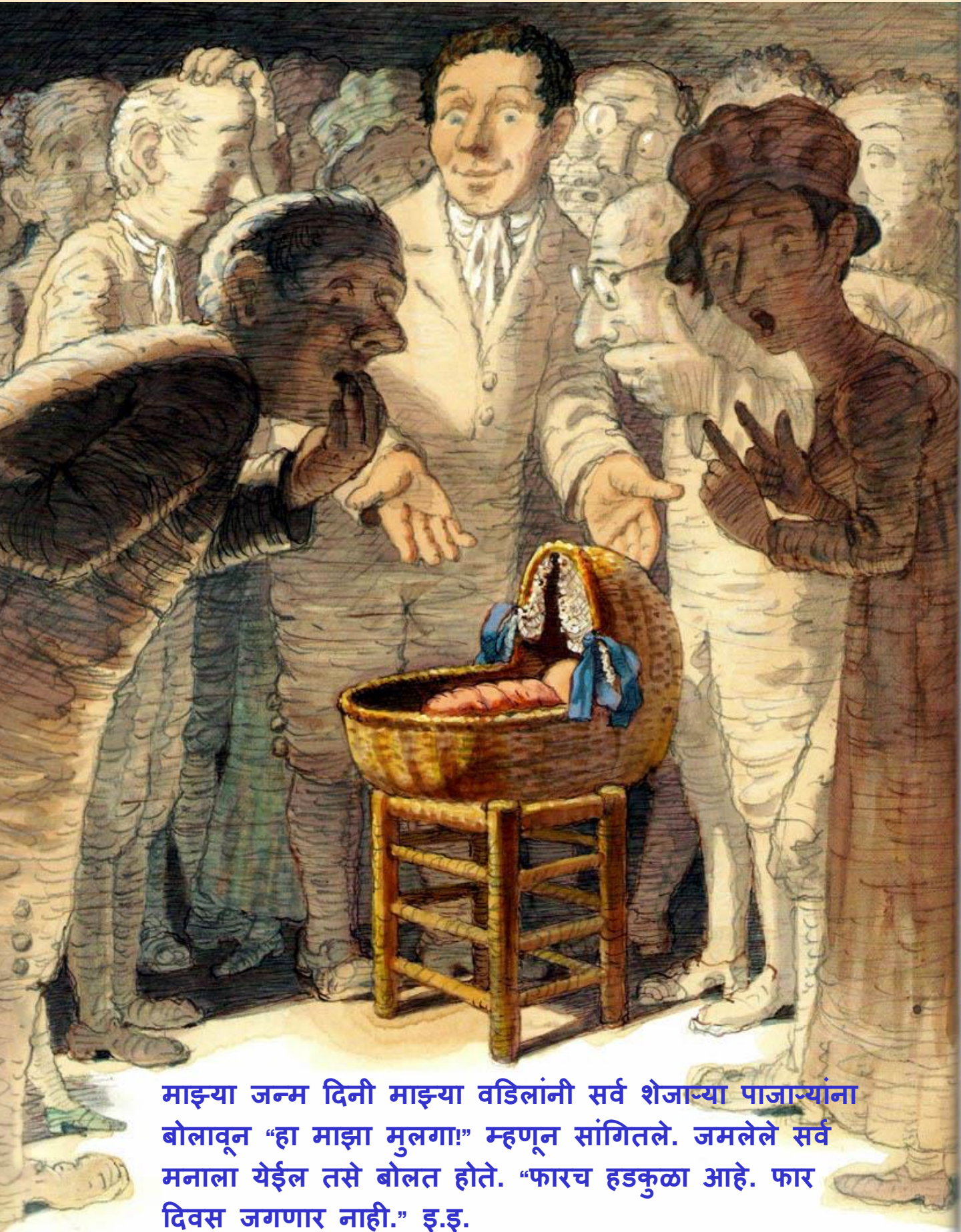
कॅपिटल अक्षरासाठी

number

संख्येसाठी

माझ्या जन्म दिनी माझ्या वडिलांनी सर्व शेजाऱ्या पाजाऱ्यांना बोलावून “हा माझा मुलगा!” म्हणून सांगितले. जमलेले सर्व मनाला येईल तसे बोलत होते. “फारच हडकुळा आहे. फार दिवस जगणार नाही.” इ.इ.

तरीसुद्धा मी जिवंत राहिलो. मी अगदी लहान असताना फार चालाख होतो. माझे डोळे सतत सगळीकडे फिरत असायचे. टक लावून बघायचे. आईचा लाडका चेहरा..., माझा सजवलेला पाळणा..., टेबलावरील ब्रेडचा तुकडा... हे सर्व बघत होतो.

मी वयाने वाढत होतो तसेच शरीरानेसुद्धा... माझ्या भावाच्या पाठीवर बसून दुकानात जायचो. बहिणीच्या बरोबर कोंबड्यांना दाणे घालायचो. गावातले लोक “किती छान दिसतो!” असे म्हणायचे. “हुशारसुद्धा...”

मी तीन वर्षांचा असतानाच गावातील सगळ्यांची नावं सांगत होतो, असे माझ्या बहिणी सांगतात. टोपलीतील अंडे मोजत होतो. झाडावर किती पक्षी बसलेले आहेत, हेसुद्धा मोजत होतो. ऐकलेल्या गोष्टीतील सर्व नावं मला पाठ असायची.

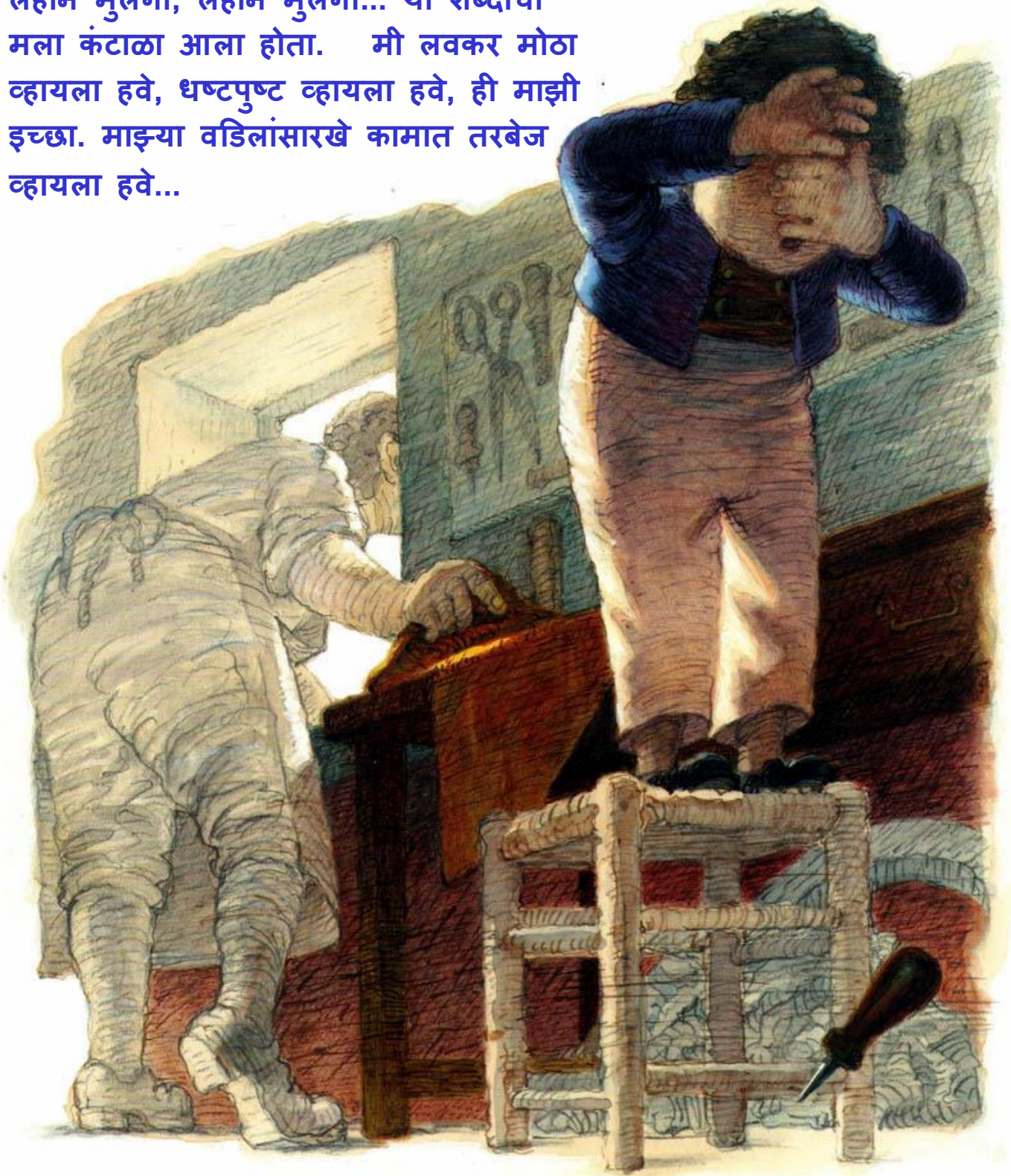
वडील काम करत असताना मला मजा वाटायची. लांब लांबून खेडूत त्यांच्याकडे यायचे. घोड्यांना लागणारे खोगीर, लगाम, चाबूक इत्यादी चामड्याच्या वस्तू ते करून घ्यायचे. वडील मनापासून काम करायचे. त्यांच्या हातात जादू होती. चामड्याला नयपणा आणण्याची हतोटी होती.

मलासुद्धा माझ्या वडिलासारखे व्हावेसे वाटत होते. त्यांच्या कुठल्याही हत्यारांना हात लावले की “हात लावू नको!” असे ओरडायचे. परंतु त्यांचे माझ्यावर फार प्रेम. “लुइ, तू अजून लहान आहेस, बेटा. मोठा होईपर्यंत जरा दमाने घे!” असे समजावून सांगत होते.

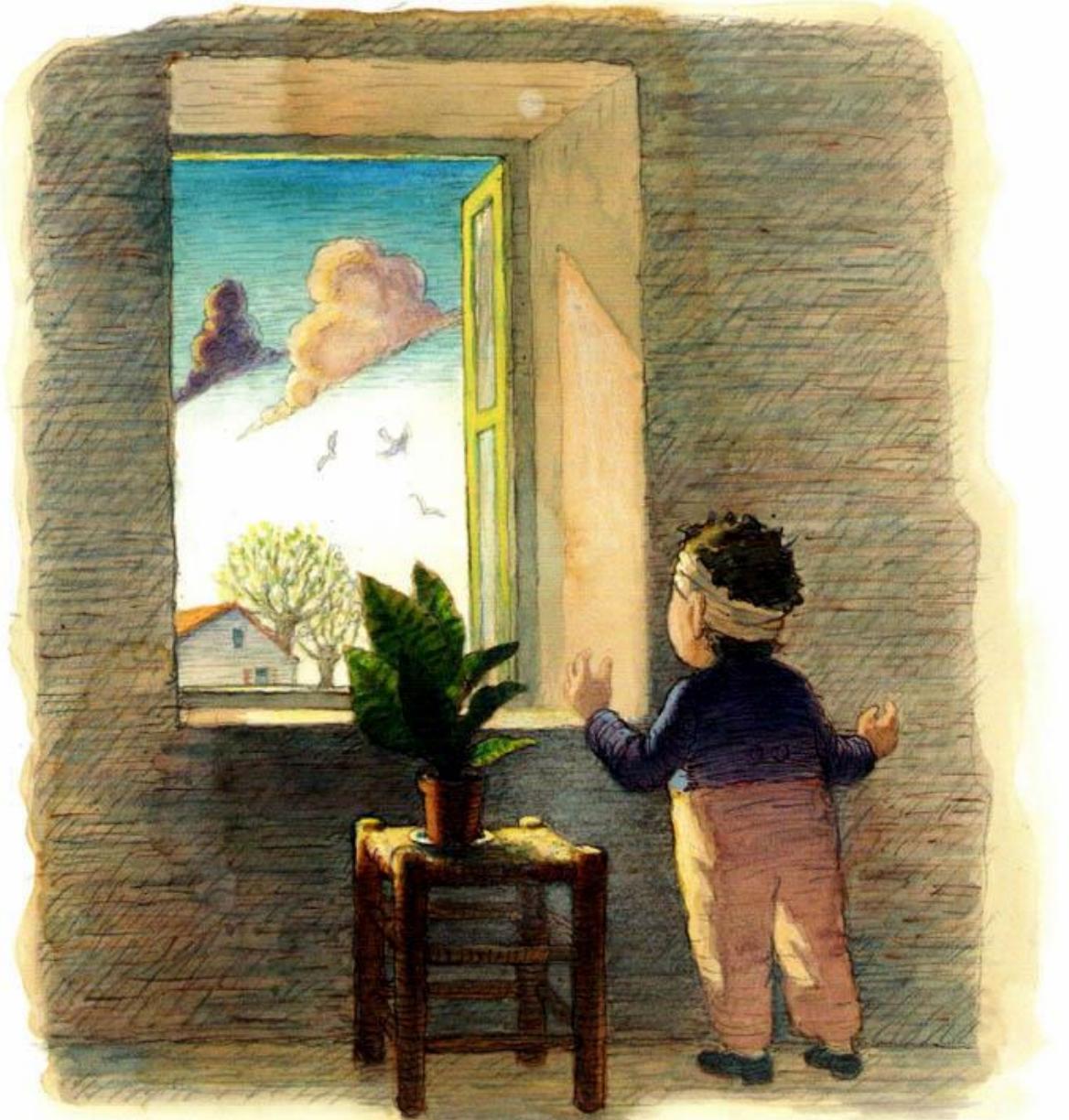
लहान मुलगा, लहान मुलगा... या शब्दांचा
मला कंटाळा आला होता. मी लवकर मोठा
व्हायला हवे, धष्टपुष्ट व्हायला हवे, ही माझी
इच्छा. माझ्या वडिलांसारखे कामात तरबेज
व्हायला हवे...

कातडी मऊ असली तरी दाबण फारच टोकदार होते.
“बाबा, बाबा...”

त्या दिवसापासून माझे आयुष्य पूर्णपणे बदलले.
नर्सने माझ्या डोळ्यावर बँडेजची पट्टी बांधली. “याला हात
लावायचं नाही.” असे बजावून सांगितले.

परंतु बँडेजमुळे मला तेथेच खाजवावेसे वाटत होते. झाडावरील
चिमणीएवढे माझे हात डोळ्याच्या जवळ जाण्यासाठी आसुसलेले
होते. मी कितीही नके म्हटले तरीही... रोगाची लागण दुसऱ्या
डोळ्याला लागली व डोळा निकामा झाला.

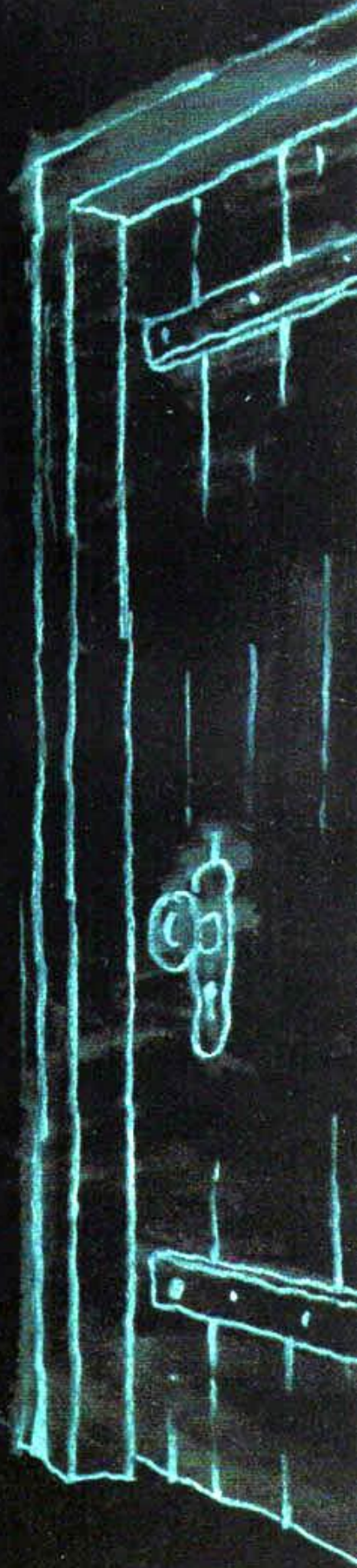
मला काहीही दिसेनासे झाले. झाडं, पक्षी, कुणाचाही चेहरा, ब्रेडचे तुकडे.... मी पाच वर्षांचा असतानाच आंधळा झालो होतो.

खेड्यातील लोक “अरे, अरे लुई!” म्हणून हळहळत होते. “किती हुशार... परंतु याचे भविष्य काळे कुट्ट.. ”

माझ्या समोरचे जग अंधारमय झाले होते. मी घाबरलो होतो.

घरात चालताना धडपडत होतो. खुर्ची, दरवाजे, भिंत यांना टक्कर देत होतो. माझं शरीर दुखत होत.

“ सूर्य कुठे आहे ?” मी रडत रडत विचारत होतो.

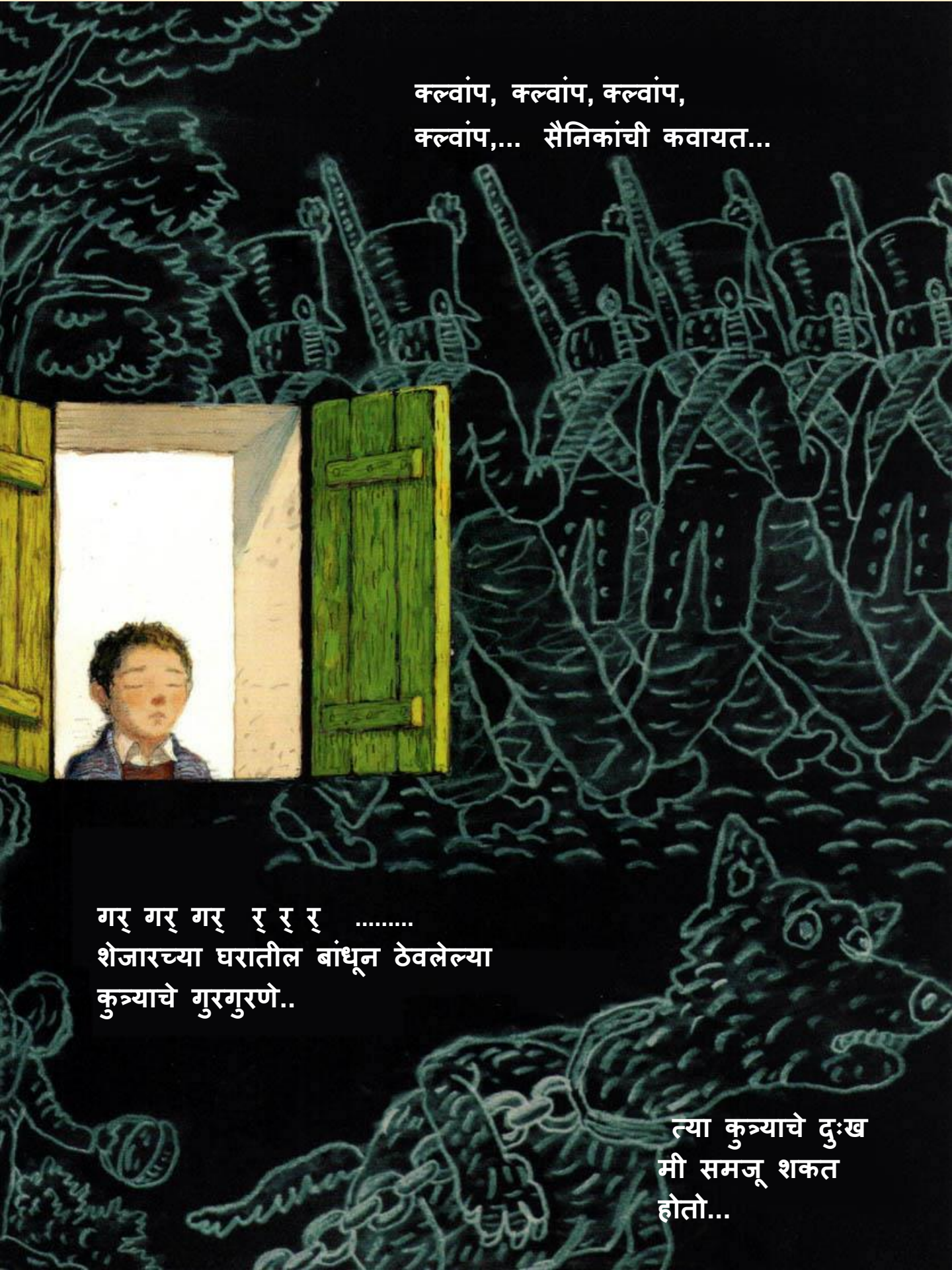
परंतु सूर्य काही दिसला नाही.
खिडकीच्या जवळ बसून डोळ्यांना
न दिसणाऱ्या गोष्टी कानाने
'बघण्या'ची सवय लावत होतो.

कलँग, बँग, कलँग, बँग, बाबांच्या कामाच्या वेळचा
आवाज

स्व्यूष, स्विष, स्व्यूष, स्विष, स्व्यूष, स्विष, ...
घरातील बायकांच्या स्कर्टचा आवाज. दुकानाला
जात असावेत..

कल्वांप, कल्वांप, कल्वांप,
कल्वांप,... सैनिकांची कवायत...

गर् गर् गर् र् र् र् .....
शेजारच्या घरातील बांधून ठेवलेल्या
कुत्र्याचे गुरगुरणे..

त्या कुत्र्याचे दुःख
मी समजू शकत
होतो...

माझ्या घरातील सर्व जण शक्य होईल तेवढे माझी काळजी घेत होते.
माझ्यासाठी काही ना काही तरी करण्यासाठी धडपडत होते. माझ्या
वडिलांनी माझ्यासाठी वेताची खुर्ची विणून दिली.

मी रोज हळू हळू काठीच्या
आधारे एकेक पाऊल पुढे पुढे
ठेवत होतो.

टॅप, टॅप, टॅप, टॅप,...

घरापासून गार्डनपर्यंत किती
पावलं टाकावे लागतील याचा
हिशोब मी करत होतो.

घरापासून मागची बाजू,
कोंबड्यांचे खुराडे, बेकरी,
पिठाची गिरणी... तेथून बाबांचे
दुकान... अशी पावलं मी
मोजत होतो.

माझ्या भावाने शिटी कशी
वाजवायचं हेसुद्धा
शिकवले. प्रतिध्वनी
झाल्यानंतर वाटेत
अडथळा आहे हे माझ्या
लक्षात येऊ लागले.

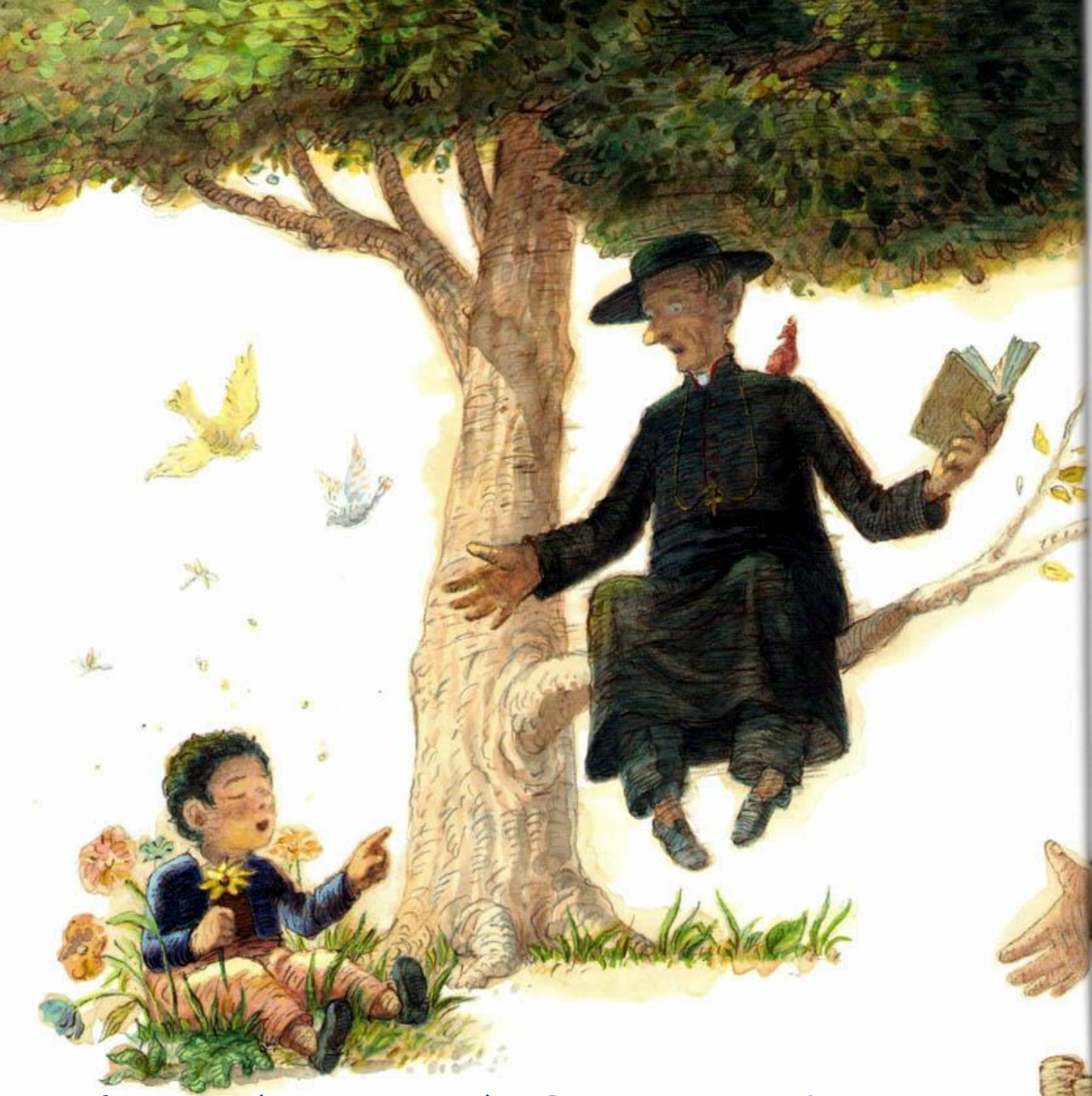
माझ्या बहिणी गवताचे मूळाक्षर करून
मला शिकवत होते. बाबा चामड्याचे तुकडे
वापरून अक्षर तयार करत होते. पाटाला
खिळे ठोकून बोटाने अक्षर ओळखण्याचे
तंत्र त्यांनी मला शिकविले.

माझ्या आईबरोबर डॉमिनोचा
खेळ मी खेळू लागलो. त्यावरील
ठिपक्यावर मी बोट फिरवून
आकडे ओळखत होतो.

स्पर्श करून झाडं, वास घेऊन फुलं आणि आवाजावरून पक्षी कसे ओळखावे हे चर्चच्या पाद्रीने शिकवले. पाद्री बायबल वाचत असताना मी मन लावून ऐकत होतो.

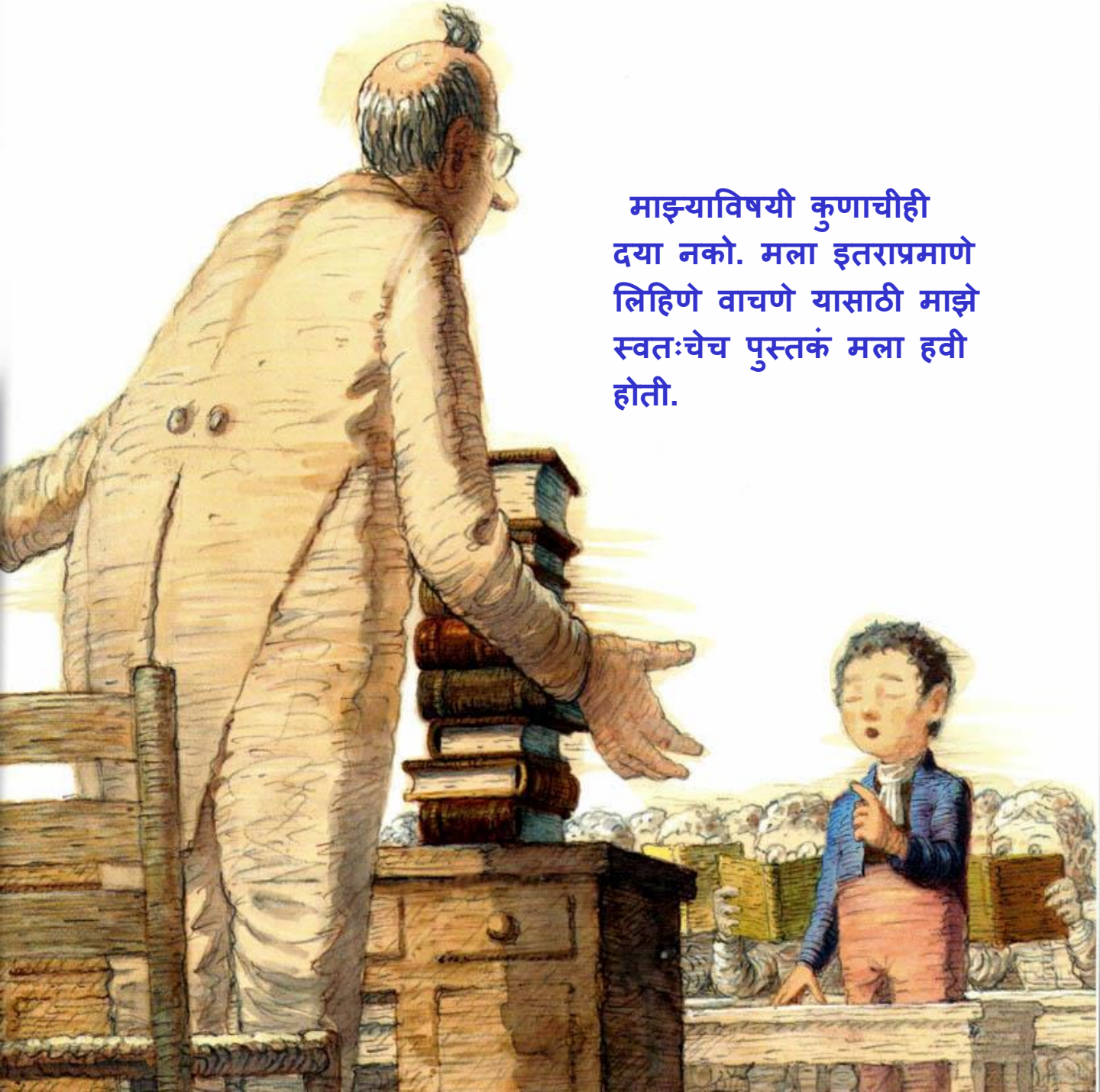
“तुमच्याजवळ आंधळ्यांसाठी पुस्तकं आहेत का?” एके दिवशी मी त्यांना विचारले.

“सॉरी लुइ, नाही” पाद्रीचे उत्तर.

मी थोडासा मोठा झाल्यानंतर इतर मुलांबरोबर शाळेला जाऊ लागलो. पुढच्या रांगेत बसून ते लिहित असताना व जोर जोराने वाचत असताना लक्षात ठेवत होतो.

“तुमच्या जवळ अंध विद्यार्थ्यांसाठी पुस्तकं आहेत का ?” मी एके दिवशी मास्तरांना विचारले.

“सॉरी लुई, नाही” मास्तरांचे उत्तर.

माझ्याविषयी कुणाचीही दया नको. मला इतरांप्रमाणे लिहिणे वाचणे यासाठी माझे स्वतःचेच पुस्तकं मला हवी होती.

राजघराण्याशी संबंध असलेल्या एका महिलेला माझ्याबद्दल कळाले.
तिने रॉयल स्कूल ऑफ ब्लाइंड या संस्थेला लिहून तेथे शिकणे
शक्य होईल का? याची विचारपूस केली. त्यांचे उत्तर आले.
“अभिनंदन, लुइ!”

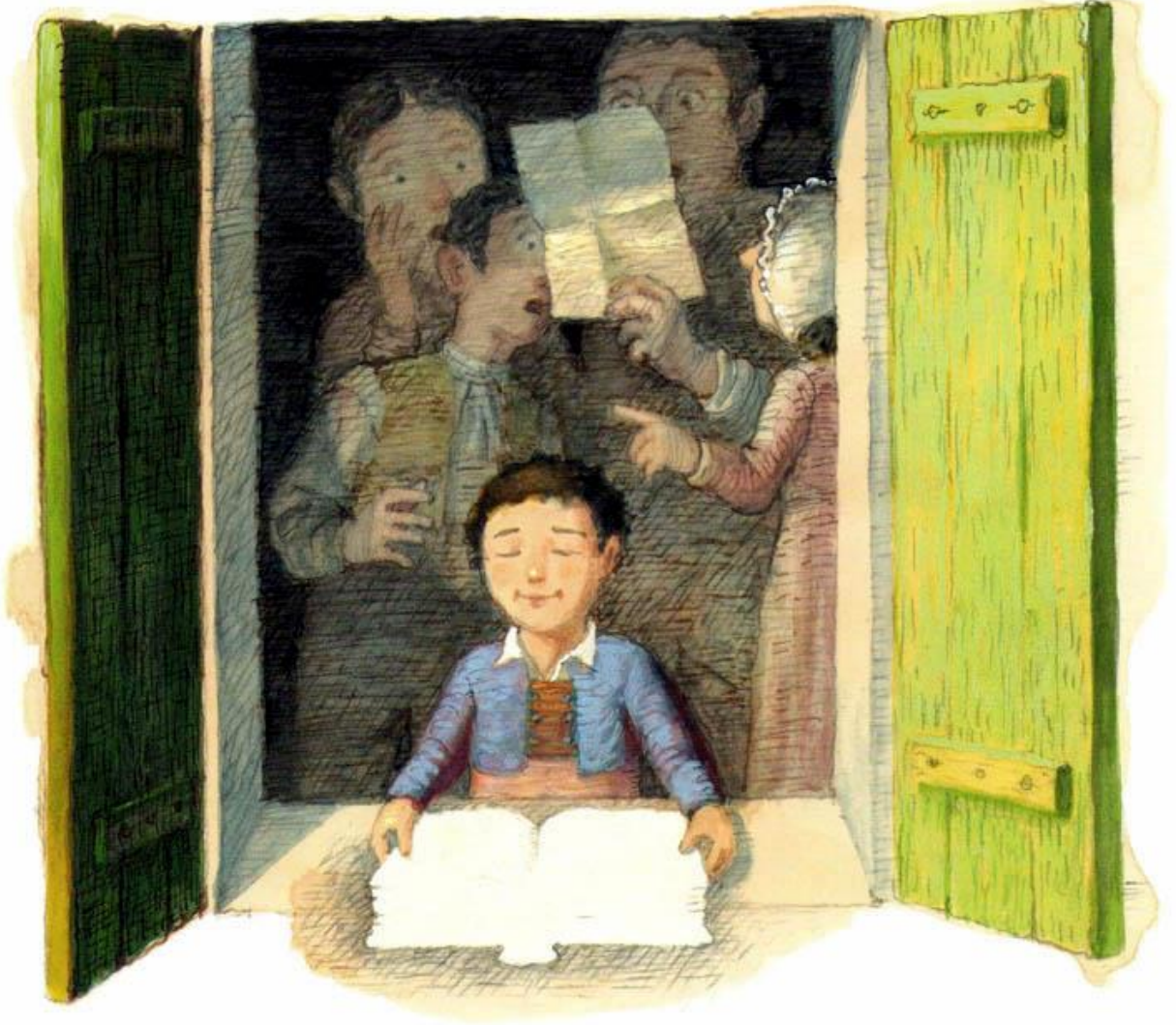
“तेथे अंध मुलांसाठी पुस्तकं आहेत. असे पाद्रीने सांगितले.”

बाबा आनंदित होऊन सांगत होते.

“परंतु तू दहा वर्षांचा कोवळा मुलगा!” आईचा रडक्या आवाजात सूर.

“तुला तेथे पूर्ण वर्षभर रहावे लागेल” भाऊ.

“पॅरिस फार मोठे शहर! आणि लांबसुद्धा!” बहिणीची धोक्याची सूचना.

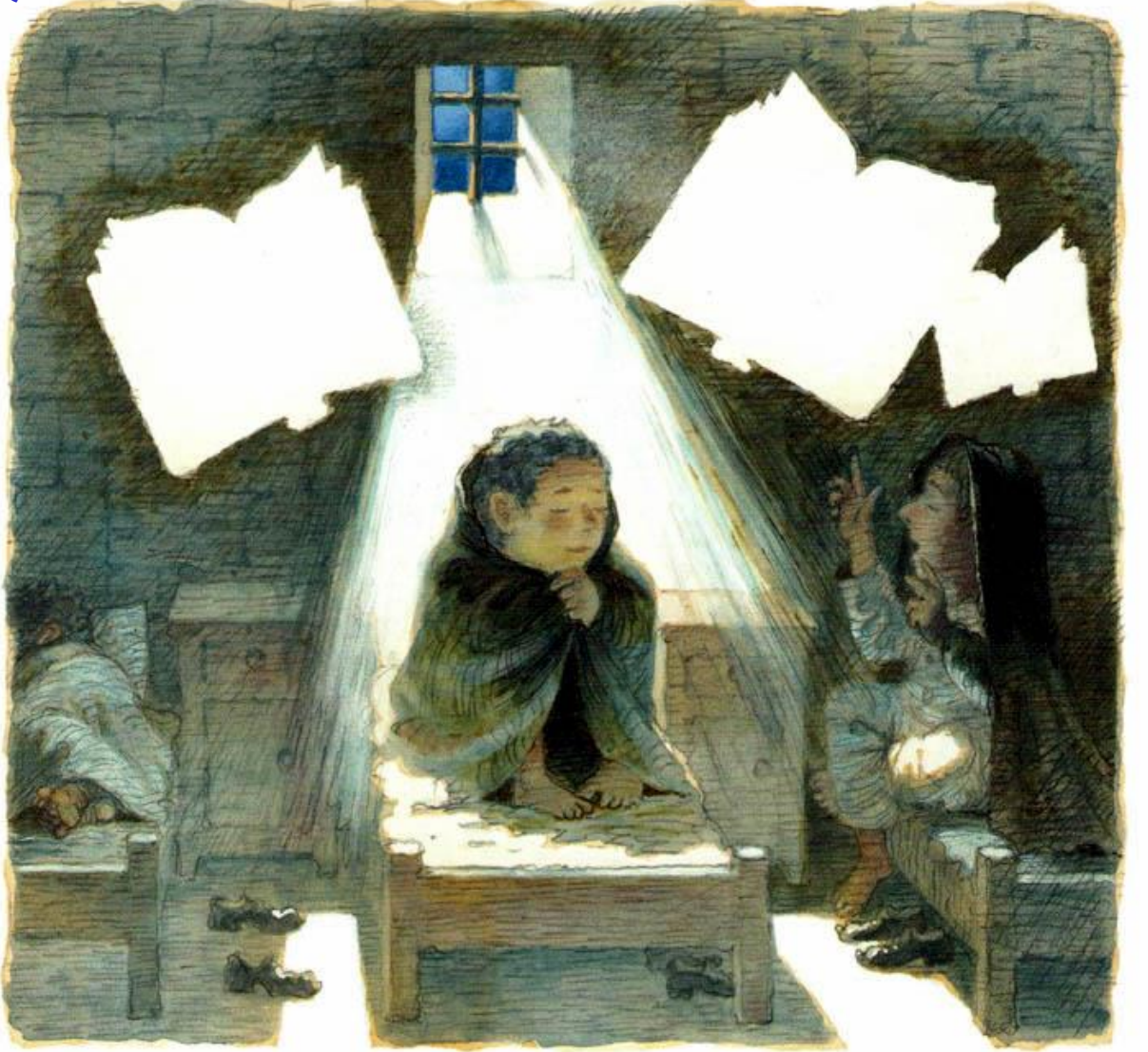
मी यांना कसे समजाऊन सांगू? पुस्तक वाचता येत नसल्यास

आयुष्यभर “बिचारा ! लुइ ” हेच पालुपद ऐकत बसावे लागेल.

“माझं तुमच्यावर भरपूर प्रेम आहे. परंतु मला जायलाच हवे. ” मी निर्धारपूर्वक सांगत होतो.

पॅरिस येथील रॉयल स्कूल हा काही राजवाडा नव्हता, हे मला डोळे नसतानासुद्धा लक्षात आले. जाडे भरडे दमट अंधार, दमट खोल्या, युनिफॉर्म घातल्यानंतर अंगभर खाज सुटत होती. जेवण गारेगार. शिक्षकांची नको तेवढे शिस्तीचा बडगा. मोठ्या मुलांची दादागिरी, चोरी, मारपीट. मी फार नाराज होतो. नेहमीच घराची आठवण यायची.

तरीसुद्धा मी तेथे राहू लागलो. कारण या पडक्या, जुन्याघराच्या कुठल्या तरी कोपऱ्यात आंधळ्यांच्यासाठी पुस्तकं होती. “सर्वात हुशार मुलांनाच ते वाचायला मिळतील.” माझा मित्र गॅब्रिएल सांगत होता. “मग मी नक्कीच हुशार विद्यार्थी होईन.” माझे उत्तर.

अंध शाळेत शिकणे म्हणजे अंधारातील गुहेत प्रवेश केल्यासारखेच. आम्ही सर्व लक्षपूर्वक ऐकत होतो. लक्षात ठेवत होतो. ऐकलेल्या गोष्टी म्हणून दाखवत होतो. आम्हाला गाणे शिकवत होते. आणि चप्पल तयार करणे हेही शिकवत होते. माझी बोट पियानो किंवा चामड्यांच्या तुकड्यावर विनासायास फिरत होते. मला लिहिणे वाचणे याचेच वेड.

मी चांगल्या प्रकारे अभ्यास करत होतो. व चांगल्या प्रकारे चप्पलसुद्धा शिकत होतो..... शेवटी...

तो भाग्याचा दिवस आला.

एक शिक्षक मला लायब्ररीत घेऊन गेला.

“येथे बस.” त्यानी आज्ञा दिली.

काही तरी सरकून ठेवल्यासारखे, उघडल्यासारखे
आवाज आला. “थड् ” टेबलवर फेकलेला आवाज.

“हे बघ, शेवटी सापडले. ” त्याचा आवाज

“पानाच्या फुगलेल्या भागावर बोटं फिरव. अक्षर कळू लागतील .”

पानाला हात लावल्या क्षणी मला माझी बोटं अक्षरांना ओळखू लागले.

प्रत्येक अक्षराचा आकार मला ओळखीचा वाटत होता.

यापूर्वी घरात गवत व चामड्याच्या तुकड्यापासून केलेली अक्षर
वाचण्याची सवय मला होती.

ही सर्व अक्षर दैत्याकाराच्या होत्या. एक-दोन वाक्य संपल्यानंतर पान
फिरवावे लागत होते.

अजून काही वाक्य. पुस्तक संपले. शेवट...

“एवढेच?” मी विचारत होतो.

“अजून भरपूर आहेत. परंतु सर्व अशाच प्रकारचे.” मास्तर सांगत होते. माझ्या हाताच्या पंजाएवढे शब्द. एका वाक्यासाठी अर्ध पान पुरत नव्हते. मी उसासे सोडत होतो. असले शेकडो पुस्तक वाचले तरी मी किती शिकणार?

मी त्या रात्री जेवलो नाही. तसाच झोपलो. घरी परत जावेसे वाटू लागले. शेवटी झोप लागल्यानंतर शेजारच्या घरातील कुत्रा घराबाहेर येऊन जोर जोराने भुंकत होता व माझ्या अंगावर धाऊन येत होता. माझा चेहरा चाटत होता. मी मात्र जोर जोराने हसत होतो... हे स्वप्न पडले.

“लुइ, लुइ ऊठ, ऊठ, ” गॅब्रिएल मला धक्के देत उठवत होता.
दुसऱ्या दिवशी सकाळी..
हेडमास्तर आम्हाला बोलवत होते.

सर्व जण एका मोठ्या खोलीत जमले होते. “ फ्रेंच सैन्यातील एका अधिकाऱ्याने युद्धकाळात गुप्तपणे संदेश पाठवण्यासाठी सांकेतिक लिपीचा शोध लावला आहे. हे डोळ्याने न वाचता बोट फिरवून वाचता येण्यासारखे आहे. आपण याचा वापर करू शकतो. ” डॉ. पिनियर सांगू लागले.

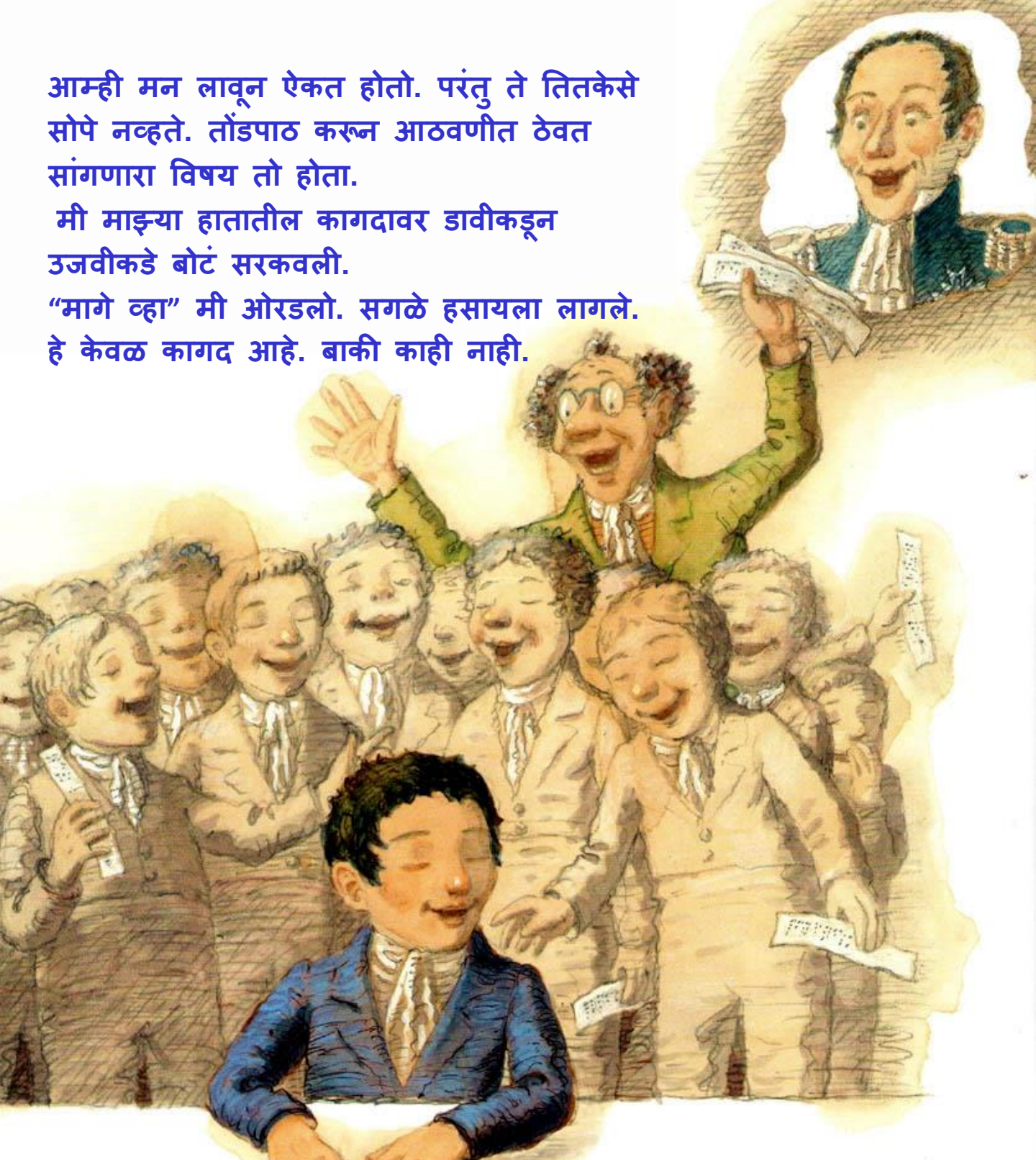
“तुम्हा सर्वांच्या हातात सांकेतिक लिपी असलेली कागदाची चिठ्ठी दिलेली आहे. त्यातील ठिपके वेगवेगळ्या प्रकारचे आवाज दर्शवतात. “ओ.. आत... बाहेर...पोचले.. इ.इ.” हेडमास्तर सागत होते.

आम्ही मन लावून ऐकत होतो. परंतु ते तितकेसे
सोपे नव्हते. तोंडपाठ करून आठवणीत ठेवत
सांगणारा विषय तो होता.

मी माझ्या हातातील कागदावर डावीकडून
उजवीकडे बोटं सरकवली.

“मागे व्हा” मी ओरडलो. सगळे हसायला लागले.
हे केवळ कागद आहे. बाकी काही नाही.

मी अगदीच उतावळा झालो होतो. मी दुसरे कागद मागितले. बोट पसरली.
“सैन्याची रसद पोचली नाही”,
“बरोबर, बरोबर.” हेडमास्तरांचा होकार.
सगळे जण ओरडत होते.

“हा संदेश कसा लिहिला असेल ?” माझा प्रश्न

“एक पाटी, एक लाकडी चौकट व टोकदार दाबण यासाठी लागतात. ”
हेडमास्तर सांगत होते. .

“खालील कागद वर सरकव.” असे म्हणत माझ्या हातात एक हत्यार दिले. मी घाबरलो. . “संभाळून!” त्यांनी धोक्याचा इशारा दिला.

बाबांच्या दुकानातील दाबणासारखे हे हत्यार होते. मी अक्षरशः घाबरलो.

“कागदावर संकेतलिपीतील ठिपक्यांची रचना करत करत कागद पुढे सरकव.” हेडमास्तरांची आज्ञा.

मी काही आकार बनवत गेलो व बोटं सवरत वाचायचा प्रयत्न करू लागलो.

काही दिवसाच्या सरावानंतर मी त्यात तरबेज झालो.
बोटाने वाचणे ही एक बौद्धिक कसरत होती. एक अफलातली
कल्पना. युद्धकाळात तर भरपूर उपयुक्त.

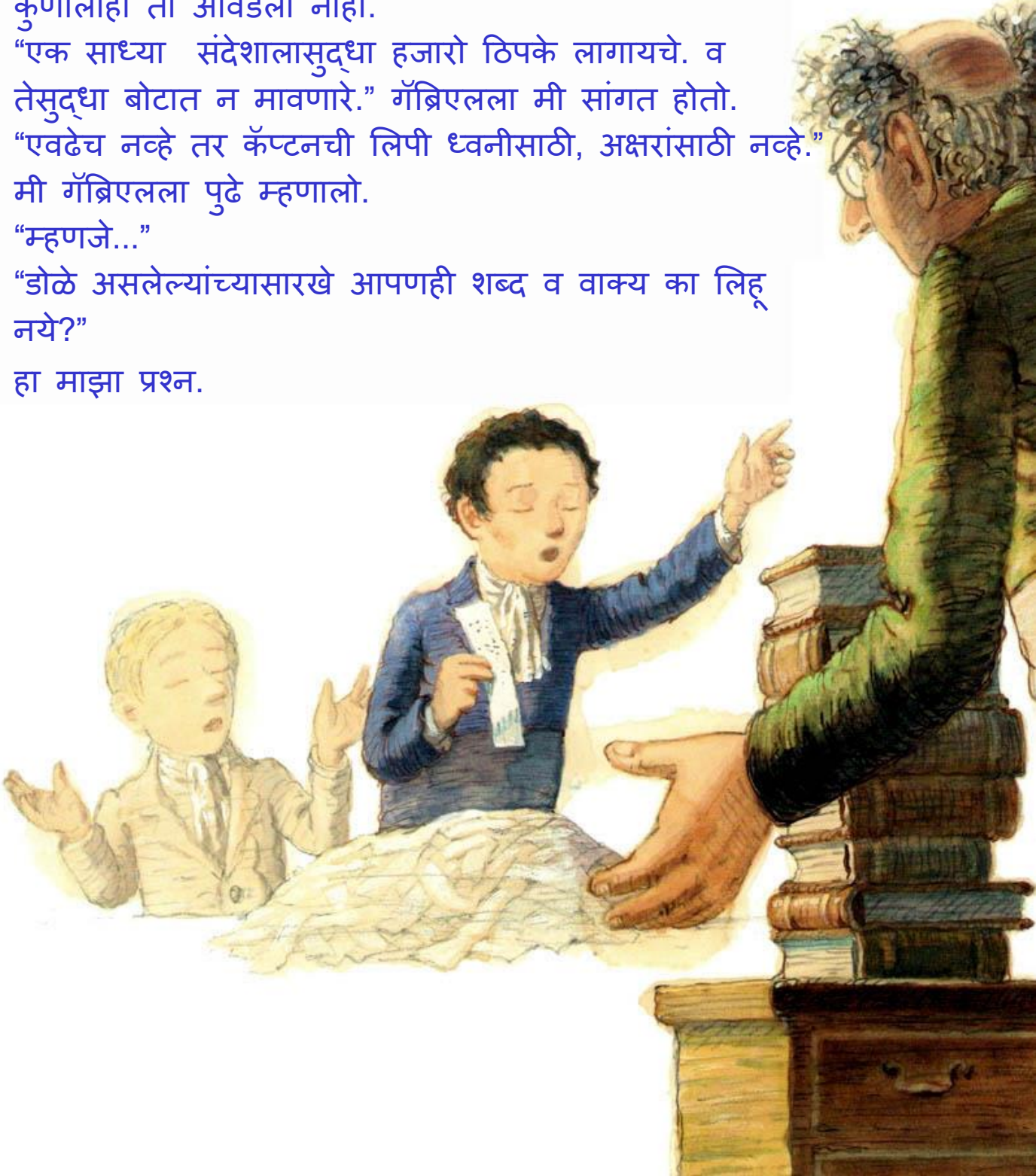
परंतु आमच्यासारख्यांना फारच गुंतागुतीची. शाळेतील
कुणालाही ती आवडली नाही.

“एक साध्या संदेशालासुद्धा हजारो ठिपके लागायचे. व
तेसुद्धा बोटाने न मावणारे.” गॅब्रिएलला मी सांगत होतो.
“एवढेच नव्हे तर कॅप्टनची लिपी ध्वनीसाठी, अक्षरांसाठी नव्हे.”
मी गॅब्रिएलला पुढे म्हणालो.

“म्हणजे...”

“डोळे असलेल्यांच्यासारखे आपणही शब्द व वाक्य का लिहू
नये?”

हा माझा प्रश्न.

संकेतलिपीच्या संशोधनातील ते पहिले पाऊल होते. परंतु ते तितकेसे ठीक नव्हते. आम्ही आंधळे. आम्हाला मागासलेले असे समजायचे.

“कॅप्टन आमच्या बरोबर राहून या संकेत लिपीत सुधारणा करू शकेल का?” मी हेडमास्तरांना विचारलो.

“सॉरी, लुइ, त्याला यात रस नाही..”
हेडमास्तर

सॉरी, सॉरी ...हा शब्द...

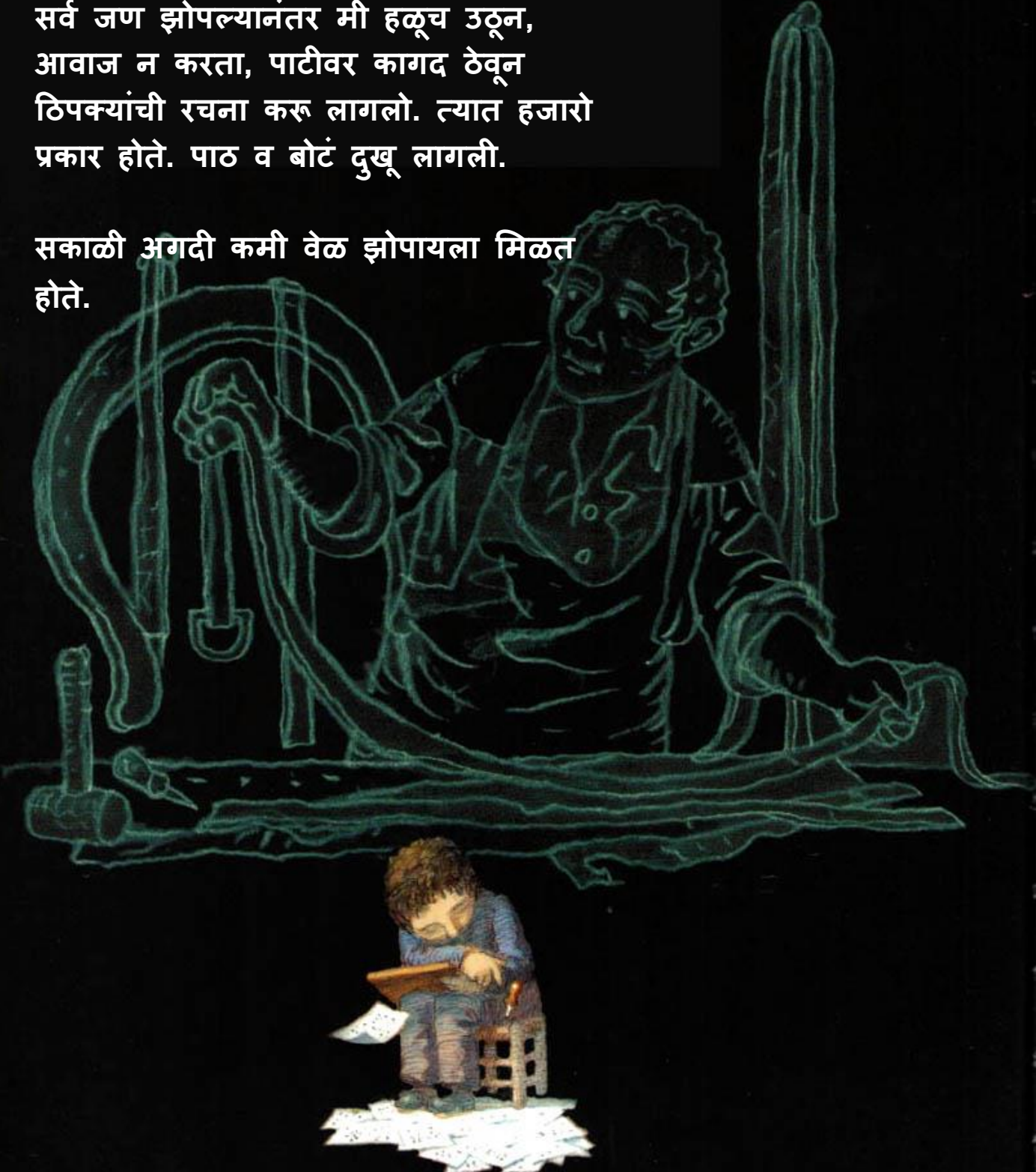

काही वर्षापूर्वी माझे वडील आपल्या कामासाठी
चामड्याच्या पट्या वापरताना मी पाहिले होते.
मलासुद्धा तशाच पट्ट्या वापरावयाचे होते.

सर्व जण झोपल्यानंतर मी हळूच उठून,
आवाज न करता, पाटीवर कागद ठेवून
ठिपक्यांची रचना करू लागलो. त्यात हजारो
प्रकार होते. पाठ व बोटं दुखू लागली.

सकाळी अगदी कमी वेळ झोपायला मिळत
होते.

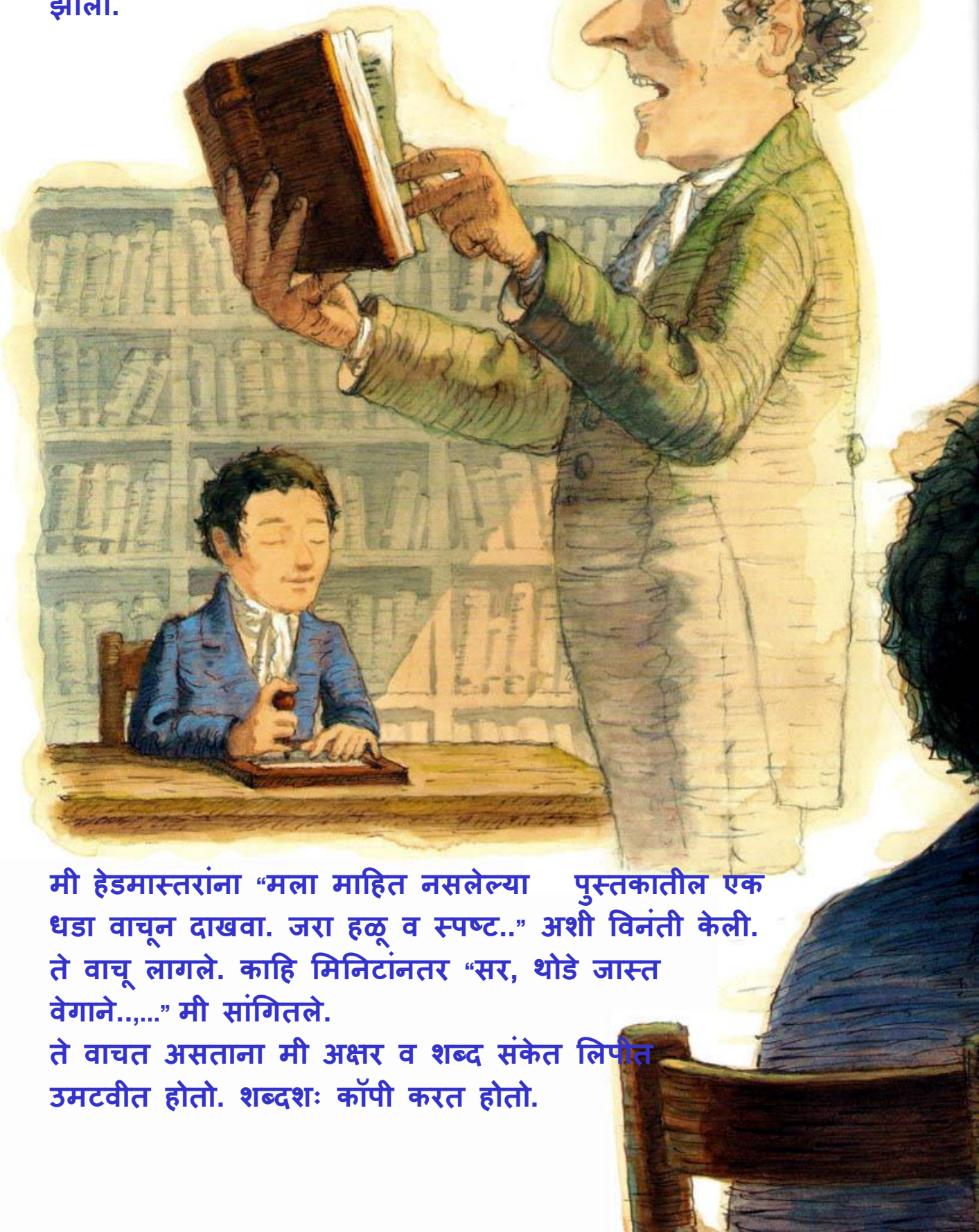

एक वर्ष संपला, दुसरा संपला.. व तिसरासुद्धा.. त्या
हिवाळ्यात मी पंधरा वर्षाचा झालो. कित्येक वेळा
मला बरे वाटत नव्हते.
परंतु मी गप्प बसणार नव्हतो.

मी शेवटी चाचणीला तयार
झालो.

मी हेडमास्तरांना “मला माहित नसलेल्या पुस्तकातील एक
धडा वाचून दाखवा. जरा हळू व स्पष्ट..” अशी विनंती केली.
ते वाचू लागले. काही मिनिटांनंतर “सर, थोडे जास्त
वेगाने...,” मी सांगितले.
ते वाचत असताना मी अक्षर व शब्द संकेत लिपीत
उमटवीत होतो. शब्दशः कॉपी करत होतो.

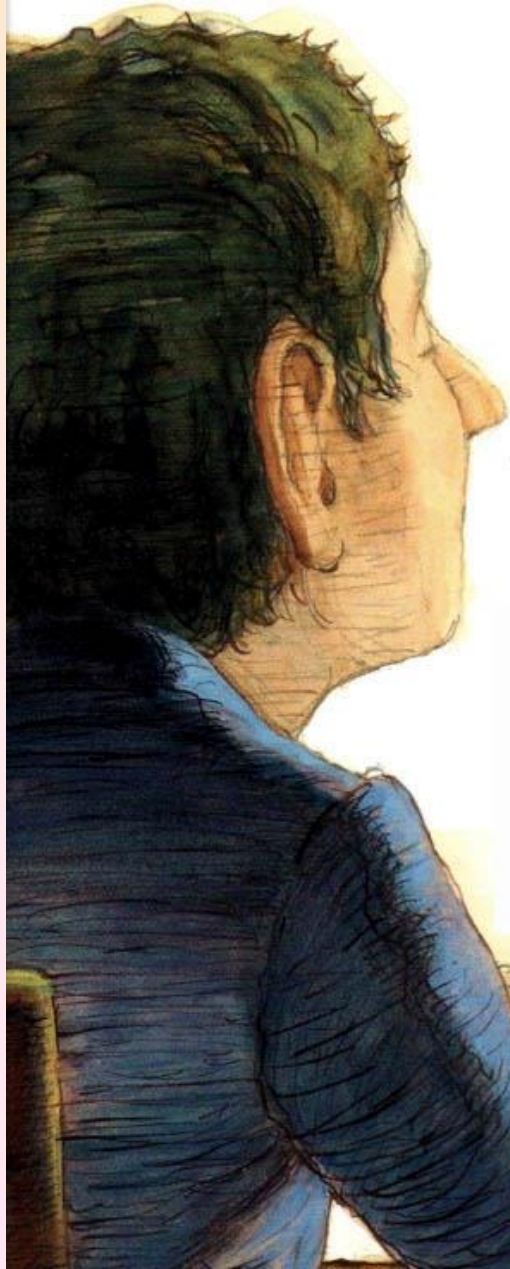

माझ्या संकेत लिपीत दोन रकान्यात सहा ठिपक्यांची रचना होती. डॉमिनोच्या सोंगट्याप्रमाणे. प्रत्येक रचना बाराखडीतील अक्षरं सुचवत होती. हेडमास्तरांनी एक पाठ वाचून संपवला. “संपल, बर का!” मास्तर म्हणाले.

मी माझ्या वहीतील मागची पानं उलटली. व त्या पानावर बोटं सवरत भराभर वाचू लागलो.

“लुइ, लुइ, तू जिंकलास..!” तोंड भरून ते माझी स्तुती करत होते.

ही बातमी सर्वदूर पसरली. अंध विद्यार्थी या संकेतलिपीचा अभ्यास करू लागले. " किती सोपे... लिहायलासुद्धा सुलभ... "

माझे मित्र लिपीचा अभ्यास करत असताना मला माझ्या वडिलांची आठवण येत होती. तेसुद्धा दिवस रात्र काम करायचे. पाठ वाकवून कातडी मऊ करायचे. सर्वांना उपयोगी पडेल असे ते काम होते. मीसुद्धा सर्वांना उपयोगी पडेल असेच काम केले आहे.

लुइच्या संशोधनाला एवढी मान्यता का?

हेलन केलरने म्हटल्याप्रमाणे संपूर्ण मानव जात मुद्रण यंत्राचा शोध लावणाऱ्या गुटेन्बर्गला ऋणी असल्याप्रमाणे आम्ही सर्व दृष्टीहीन लुइ ब्रेलला चिरऋणी आहोत. गुटेन्बर्गच्या संशोधनापूर्वी लिहिण्या -वाचण्यावर काही निवडक लोकांचीच मालकी होती. बाकीचे लाखो लोक निरक्षर होते. परंतु गुटेन्बर्गमुळे लोकांच्या हातात पुस्तकं येवू लागले. माणसं विचार करू लागली. शहाणे झाले. त्यांचे जीवनमान सुधारले. तसाच काहीसा प्रकार ब्रेल लिपीमुळे झाला. अंध लोकांना लिहिता वाचता येवू लागले. त्यांची स्थिती सुधारली.

ब्रेलचे कुटुंब त्याला धैर्य दिले, सहानुभूती दाखवली. यात काय विशेष?

17-18व्या शतकापूर्वी शेती हाच मुख्य उद्योग असल्यामुळे घरातील मुलाबाळासकट म्हातारे व तरुण सर्व जण शेतात राबत होते व पोट भरून घेत होते. रिकामे हात सहन केले जात नव्हते. त्यामुळे आंधळे, बहिरे वा अपंग असलेल्यांना घराबाहेर हाकलून भीक मागायला लावत असत. त्यांना गाणे म्हणत भीक मागून पोट भरण्याशिवाय पर्याय नव्हता. मालकाच्या हातातील सर्कसमधील प्राण्याप्रमाणे ते जगत होते. परंतु लुइच्या घरच्यानी त्याला शिकण्यासाठी प्रोत्साहन दिले. व सहानुभूती दाखवली.

ब्रेल लिपीमध्ये लुइने काय काय बदल केले?

कॅप्टन चार्ल्स बार्बियरच्या संकेत लिपीत आवाज ओळखण्यासाठी dashचा बऱ्यापैकी वापर केला होता. लुइने ते सर्व वगळले. शिवाय याच्या सुधारित लिपीत आकडे, चिन्हं व संगीतासाठीचे नोट्ससुद्धा होते. प्रिन्सिपालने लुइ ब्रेलची पुस्तकं प्रकाशित केली व भरपूर प्रसिद्धी मिळवून दिली.

लुइच्या लिपिला मान्यता केव्हा मिळाली ?

लिपीच्या शोधानंतर सर्व अंध शाळेत ही लिपी शिकवली जावू लागली. परंतु लुइच्या मृत्युनंतर 2 वर्षांनी इंग्लंडने या लिपीला अधिकृतपणे मान्यता दिली. त्यानंतर सर्व युरोपभर याचा प्रचार झाला. 1932 मध्ये अमेरिकेने याला मान्यता दिली.

TO LEARN MORE ABOUT LOUIS BRAILLE:

- Bryant, Jennifer F. *Louis Braille: Teacher of the Blind*. New York: Chelsea House, 1994.
- Freedman, Russell. *Out of Darkness: The Story of Louis Braille*. New York: Clarion Books, 1997.
- Mellor, C. Michael. *Louis Braille: A Touch of Genius*. Boston: National Braille Press, 2006.
- afb.org/louisbraillemuseum: thorough summary of Braille's life and work, with archival images and photographs.
- books.google.com/books?id=V_O3xIE2Xe8C: link to the script of the dramatic play *Braille: The Early Life of Louis Braille* by Lola H. Jennings and Coleman A. Jennings. Woodstock, IL: Dramatic Publishing, 1989.
- braillebug.org: teaches sighted children about Braille and gives links for educators and parents.
- coupvray.fr: French-language site with visitors' information, directions, links, and photos of Braille's home in Coupvray.

TO LEARN MORE ABOUT USING BRAILLE:

- Jeffrey, Laura S. *All About Braille: Reading by Touch*. Berkeley Heights, NJ: Enslow Publishers, 2004.
- afb.org: The American Foundation for the Blind "removes barriers, creates solutions, and expands possibilities so people with vision loss can achieve their full potential."
- loc.gov/nls/reference/factsheets/braille.html: The National Library Service for the Blind and Physically Handicapped, Library of Congress, provides a free-loan program for Braille and recorded books and magazines.
- nbp.org: The National Braille Press is a nonprofit publisher that promotes literacy and information access for blind children.
- nfb.org: The National Federation of the Blind "advocates for the civil rights and equality of blind Americans, and develops innovative education, technology, and training programs."
- pbskids.org/arthur/print/braille: Marc Brown's Arthur character educates young people about blindness. Pages include an instant Braille translator.

लुइला वाचण्यात फार गोडी.
परंतु त्या काळी अंध मुलांना
वाचण्यासाठी पुस्तकं नव्हती.
तेव्हा लुइने बोटाच्या स्पर्शावरून
अक्षरं ओळखण्याची लिपी शोधली.
यातील प्रत्येक अक्षर सहा फुगीर बिंदूपासून
तयार केलेले असतात.

आता सर्व अंध व्यक्तींच्या बोटावर
जगातील सर्व पुस्तकं आहेत...

